УДК 821.51.09

А.Ф. Юсупов

XIX ГАСЫР (СУФИЧЫЛЫК) ПОЭЗИЯСЕ ТЕЛЕНДӘ ГАРӘП ҺӘМ ФАРСЫ ЧЫГЫШЛЫ ЯРДӘМЛЕК СҮЗЛӘРНЕҢ ҮЗЛӘШТЕРЕЛЕШЕ

Статья посвящена исследованию проблем грамматического освоения арабских и персидских служебных слов в старотатарском языке XIX века. В ходе анализа раскрываются закономерности функционирования данных лексических единиц в структуре художественных текстов изучаемого периода. В ходе исследования определены механизмы их адаптации; раскрыты особенности освоения арабизмов и фарсизмов на грамматическом уровне. Утверждается, что в языке суфийской поэзии XIX века арабо-персидские предлоги и союзы употребляются, в основном, в стилистических целях, что позволяет поэтам избегать многочисленных повторов одной и той же формы. Установлено, что заимствованные элементы в поэтических текстах используются не только в значениях и функциях, характерных для арабского и персидского языков, но также переходят в другие части речи, т.е. наблюдается явление конверсии.

Ключевые слова: старотатарский язык; заимствование; грамматическое освоение; служебные слова; адаптация; послелог; союз.

The article is devoted to the study of the problems of grammatical development of Arabic and Persian function words in the Old Tatar language of the 19th century. The analysis reveals the patterns of functioning of these lexical units in the structure of literary texts of the period under study. In the course of the study the mechanisms of their adaptation were determined; the features of the development of Arabisms and Farsisms at the grammatical level are revealed. It is argued that in the language of Sufi poetry of the 19th century Arabic-Persian prepositions and conjunctions are used mainly for stylistic purposes, which allows poets to avoid numerous repetitions of the same form. It has been established that borrowed elements in poetic texts are used not only in the meanings and functions characteristic of the Arabic and Persian languages but also pass into other parts of speech, i.e. there is a conversion phenomenon.

Keywords: Old Tatar language; borrowing; grammatical development; official words; adaptation; postposition; union.

Татар әдәби теле үсешендә XIX гасыр катлаулы чорларның берсе буларак бәяләнә һәм галимнәр тарафыннан «иске татар төркисеннән яңа татар милли әдәби теленә күчеш этабы» [Фасеев, 1982, с. 164] итеп билгеләнә. Икенче яктан, XIX гасыр татар әдәби теле берничә вариантлы, күпкатламлы булуы белән үзенчәлекле. Әлеге чор шигъри тел вариантларының берсе гарәп-фарсы телләренә хас грамматик категорияләренең кулланылуы белән аерылып тора. XIX гасырда иҗат ителгән поэтик әсәрләр телендә «халыкка авыр аңлашыла торган элекке төрки формалар һәм язма сөйләмгә хас поэтик-сурәтләү алымнары зур урын тота, китап теленә таралган гарәп-фарсы сүзләре һәм изафәләре поэтик сөйләмне шактый чуарлый» [Хаков, 2003, б. 158].

Билгеле булганча, «төрки-язма әдәби тел күп еллар дәвамында күпсанлы чит лексик берәмлекләр һәм грамматик элементлар белән баеган» [Юсупов, 2013, с. 214]. Татар теленең сүзлек составында күпсанлы һәм активлыгы белән аерылып торган алынмалар арасында, иң беренче чиратта, гарәп-фарсы теленнән кергән сүзләрне күрсәтергә мөмкин. Галимнәр фикеренчә, «гарәп-фарсы алынмалары XIX гасырда бик күбәеп киткәннәр» [Мәхмүтов, 1966, б. 11]. «Гарәп теленнән кергән сүзләрнең XIX гасыр иске татар теле сүзлек составында ныклап урнашуы гарәп-фарсы элементлары белән чуарланган һәм шул чор язма әдәби тел үсешенә нык йогынты ясаган суфичылык поэзиясенең алга чыгуы тәэсирендә бара» [Юсупов, 2012, с. 100].

Билгеле булганча, әдәби телне баетуда *алынма сүзләр* мөһим роль уйный. XIX гасыр иске татар әдәби теле лексик хәзинәсенең, шул исәптән поэтик әсәрләр лексикасының билгеле бер өлешен гарәп-фарсы алынмалары тәшкил итә. Гарәп-фарсы чыгышлы сүзләрнең күплеге, беренче чиратта, шул чор әдәби мохите һәм классик-традицион поэтик алымнарның дәвам ителеше (рифма, метрика, поэтик сөйләм үзенчәлекләре) белән бәйле. XIX гасыр татар поэзиясе телендә билгеләнгән гарәп-фарсы алынмалары әлеге әсәрләр теленең лексик составында үзәк урынны алып тора. Галимнәр фикеренчә, «XX гасыр башына кадәр татар әдәби теленең сүзлек составында гарәп-фарсы алынмалары 60–65% тәшкил иткәннәр» [Юсупова, 2007, с. 56]. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, XIX гасыр поэтик әсәрләре телендә кулланылган гарәп һәм фарсы алынмалары грамматик яктан *исем, сыйфат, алмашлык, рәвеш, фигыль* һәм *ярдәмче сүз төркемнәренә* карыйлар.

Татар әдәби телендә гарәп һәм фарсы телләреннән алынган күпчелек сүзләр – исемнәр. Шуңа күрә тикшеренүчеләр әлеге төркемгә караган лексиканы анализлауга өстенлек биргәннәр. Татар әдәби телендә гарәп-фарсы чыгышлы исемнәр Ш. Рамазанов, К. Сабиров, М. Мәхмүтов, Җ. Зәйнуллин һ.б. тарафыннан өйрәнелеп, лексик-семантик төркемнәргә бүленәләр. Соңрак, XX–XXI гасырлар чикләрендә, әлеге проблемага аерым диссертацияләр багышлана, аларда татар теленә «кире кайтарылган» лексика [Сиразиев, 2002], татар мәкальәйтемнәрендә гарәп-фарсы алынмаларының кулланылышы [Федорова, 2003] һәм XIX гасыр суфичылык поэзиясе телен өйрәнү барышында гарәп-фарсы элементларының морфологик яссылыкта үзләштерелешенә игътибар ителә. Татар әдәби телендә гарәп һәм фарсы алынмаларының фонетик һәм морфологик үзләштерелешен өйрәнүгә М.И. Мәхмүтов [Мәхмүтов, 1966; Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге, 1993] зур өлеш кертә, галим үзенең хезмәтләрендә гарәп һәм фарсы сүзләренең татар теленә керү процессында грамматик яссылыкта үзгәрүләренә – конверсия күренешләренә дә туктала.

Мәгълүм булганча, гарәп теле типологик яктан (синтетик) флектив телләр төркеменә керә, фарсы теле дә (аналитик) флектив тел булып санала, татар теле исә үзенең грамматик төзелеше ягыннан (аналитик) агглютинатив телләр төркеменә карый. Телләр төзелешендә

типологик үзенчәлекләр – охшаш һәм аермалы яклар – грамматик категорияләрнең белдерелүендә һәм аерым грамматик формаларның кулланылыш үзенчәлекләрендә чагылыш таба. Гарәп һәм фарсы телләреннән алынган грамматик элементларның үзләштерелеше дә үзенчәлекле.

Әлеге мәкалә кысаларында ярдәмче сүз төркемнәре составында кулланыла торган гарәп-фарсы элементлары өйрәнелеп, аларның XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә грамматик үзләштерелешенә игътибар ителәчәк.

Суфичылык әсәрләре телендә ярдәмлек сүз төркемнәреннән бәйлек һәм бәйлек сүзләр, теркәгеч һәм теркәгеч сүзләр еш кулланыла.

Бәйлекләр. Текстларда кулланылган бәйлекләр урын, вакыт, юнәлеш, охшату-чагыштыру, сәбәп, максат кебек мәгънә мөнәсәбәтләрен белдереп килә. Килеп чыгышы ягыннан бәйлекләрне өч төркемгә бүләргә мөмкин: 1) төрки-татар чыгышлы, 2) фарсы чыгышлы, 3) гарәби чыгышлы. Фарсы һәм гарәп телләрендә төрки телләр өчен хас булган бәйләгеч сүзләр – бәйлекләр кулланылмый. Әлеге ярдәмче сүз төркемнәрен килеп чыгышы ягыннан төркемләү барышында, иң беренче чиратта, аларның синтаксик функцияләренә игътибар ителде. Билгеле булганча, төрки телләр өчен характерлы бәйлекләр функциясен гарәп һәм фарсы телләрендә предлоглар, алкушымчалар (префикслар) башкара[1].

Флектив телләргә хас ярдәмлек сүз төркемнәренең төрки телләрдә бәйлек һәм бәйлек сүз буларак кулланылуы мәгълүм. «Төрки телләрдә бәйлекләр үзләре иярткән сүздән соң килгәнгә күрә, аларны русча язылган хезмәтләрдә *послелог* дип атыйлар. Бу – төрки телләрнең үзенчәлеге. Рус телендә функциональ яктан бәйлекләргә охшаш тел чаралары, мәсәлән, *предлоглар* дип атала» [Хисамова, 2006, б. 298]. Алда күрсәтелгәнчә, гарәп телендә дә бәйлек һәм бәйлек сүзләр кулланылмый, ләкин гарәп теле белгечләре алынма гарәп предлогларының татар телендә ярдәмче сүз төркемнәре функциясен башкаруын билгеләп, аларны бәйлекләр дип күрсәтәләр. «Гарәп телендә рус телендәге кебек бәйлекләр бар. Алар татар телендә килеш кушымчалары белән кайбер теркәгечләрнең рольләрен үтиләр. Гарәп бәйлекләре татар телендә мөстәкыйль рәвештә кулланылмыйлар, алар тик аерым сүзләргә генә ябышып кергәннәр» [Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге, 1993, т. 2, б. 844].

Фарсы чыгышлы бәйлекләр. XIX гасыр суфичылык әсәрләре теле *фарсы бәйлекләренең* актив кулланылуы белән үзенчәлекле. Алар арасында *та* «кадәр», *ба* «белән», *дәр* «эчендә», *би* «-сыз / -сез», *на* «-сыз / -сез, түгел» чагыштырмача актив. Алынма фарсы бәйлекләре вакыт, катнашлык, корал, урын кебек мәгънә мөнәсәбәтләрен бирә.

[1] Гарәп һәм фарсы телләреннән алынган предлог һәм префикслар татар телендә күбесенчә бәйлек һәм бәйлек сүзләр вазифасында кулланылганга күрә, әлеге терминнар бәйлек дип бирелде.

Фарсы телендә *та* бәйлеге күпмәгънәле, ул фарсы телендә эш-хәрәкәтнең таралыш чиген, вакыт ягыннан чиген һәм процессның нәрсәгә булса да бәйлелеген белдереп килә [Рубинчик, 2001, с. 317]. XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә *та* «кадәр» бәйлегенең кулланылыш даирәсе чикләнгән: эш-хәрәкәтнең урын яки вакыт чиген белдергәндә кулланыла: bändin razyj ulγyl ta äbäd [А., 1907, б. 415] *миннән мәңге разый бул*.

Галимнәр *ба* «белән, бергә, буенча» бәйлегенең фарсы телендә күпмәгънәле булуын күрсәтәләр [Рубинчик, 2001, с. 318], әмма *ба* бәйлегенең XIX гасыр поэзиясе телендә «белән» мәгънәсендә генә килүен билгеләргә кирәк. *Ба* «белән» корал яки катнашлык нисбәтен белдерүдә катнаша: ba safa ilä wiräsän canyηy [ШЗШ, 82] *шатлык белән җаныңны бирәсең*.

Тикшерелә торган шигъри текстларда *дәр* «эчендә -да /-дә» бәйлегенең кулланылышы да фарсы теле белән чагыштырганда активлыгы ягыннан чикләнгән күләмдә. *Дәр* бәйлеге фарсы телендә урын, вакыт, эш-хәрәкәтнең үтәлеш рәвешен, микъдар саннары белән килгәндә микъдар мөнәсәбәтен һ.б. мәгънә төсмерләрен белдереп килсә дә [Рубинчик, 2001, с. 316], тикшерелә торган шигъри текстларда бары тик урын төшенчәсен бирү өчен генә кулланыла: där xaqyjqät äxilläreη bonlar hämin [ШЗШ, 125] *хакыйкатьтә* (хакыйкать баскычында – *суфичылыкның яки мистик юлның соңгы этабында*) *болар гына синең туганнарың (абыйларың),* gärčä där xäšrät ulyrsäm, zikereηe äjlä, nädim [ТК, 43а] *гәрчә хәсрәт эчендә булсам да, зикереңне әйт, юлчы* һ.б.

би «-сыз / -сез» һәм *на* «-сыз / -сез, түгел» бәйлекләре фарсы телендә кемнең яки нәрсәнең дә булса булмавын белдерү өчен кулланыла [Рубинчик, 2001, с. 319]. Тикшерелә торган текстларда да *би* «-сыз / -сез» һәм *на* «-сыз / -сез, түгел» предмет яки күренешнең юклыгын аңлата. Алар ярдәмендә сыйфатлар актив ясала: tuγmady härgäz anadan bän kebi bičara qol [А., 1907, б. 418] *минем кебек бичара кол беркайчан да тумады,* bi iman kitmäkneη axyr afäte [ТХӘБС, 1889, б. 2] *имансыз китүнең (үлүнең) афәте ахырда*, raxmätendin naömid šajtan toryr [ШЗШ, 133] *рәхмәтеңнән өмет өзгән (өметсез) шайтандыр* һ.б. Билгеле булганча, әлеге бәйлекләр ярдәмендә ясалган алынма сыйфатлар хәзерге татар әдәби телендә дә актив.

Гарәп бәйлекләре. Тикшерелә торган әсәрләрдә *фи* «эчендә, -да / -дә», *би* «белән», *кәй* «кебек, төсле, сыман», *гайре* «тыш, башка, бүтән», *бәгъдә* «соң, аннан соң, аннары» кебек *гарәп бәйлекләре* очрый. Алар урын, катнашлык, охшату-чагыштыру, вакыт, урын кебек мәгънә төсмерләрен белдерүдә катнашалар.

Гарәп телендә *фи* «эчендә, -да / -дә» бәйлеге «нәрсәнең дә булса, урынын яки вакытны» [Гранде, 1963, с. 404–405] төрле мәгънә төсмерләрендә ачыклап килә. Тикшерелә торган текстларда *фи* бәйлегенең мәгънәсе конкретлаша һәм ул урын нисбәтенә бәйле рәвештә кулланыла: bel: fäna fi allahi [ШЗШ, 85] *бел: юкка чыгу (эреп югалу) Аллаһта*.

Гарәп теле белгечләре *би* «белән» бәйлегенең үзе ияртә торган сүзгә кушылып язылуын һәм күпмәгънәле булуын билгеләп, аның «эш-хәрәкәтне башкару коралын, катнашлык мөнәсәбәтен, эшнең башкарылу рәвешен, эш-хәрәкәтнең үтәлү вакытын, урынын, сәбәбен һ.б.» [Гранде, 1963, с. 394–395] мәгънә мөнәсәбәтләрен белдерүен күрсәтәләр. XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә *би* «белән» бәйлегенең кулланылыш даирәсе чикле һәм ул, нигездә, катнашлык нисбәтен яки эш-хәрәкәтне башкара торган коралны белдерә: bikülli xaqɣa jöz totyb hämišä [ШЗШ, 85] *һәрвакыт хакка йөз тотып*.

Гарәп телендәге *кәй* «кебек, төсле, сыман» бәйлеге *кебек / кеби* төрки-татар бәйлегенең грамматик синонимы булып тора һәм охшату-чагыштыру мөнәсәбәтен бирү өчен кулланыла: ɣäciz ašöftäder zar zäɣifem käj näxif [ШЗШ, 91] *зәгыйфьләрем ябык (авыру) кебек гаҗиз, борчулыдыр*.

Гайре «гайре» сүзе гарәп телендә инкяр кисәкчәсе [Гранде, 1963, с. 415–416] булуга карамастан, тикшерелә торган чор шигърияте телендә ул *тыш, башка* бәйлек сүзләре ролендә йөри торган ярдәмче исемнәрнең синонимы буларак кулланыла. Аерым алганда, *гайре* чыгыш килешендәге сүзләр янында килеп, билгеле бер төркемгә кермәгән зат, предмет яисә күренешне белдерә: ta sane belam ki, sändän ɣajre jarym qalmady [ШЗШ, 102] *сине генә беләм, синнән гайре ярым юк*.

Гарәп телендә *бәгъдә* бәйлеге эш-хәрәкәткә кадәр яки аннан соң булган вакыт аралыгын белдерә [Гранде, 1963, с. 412]. XIX гасыр суфи шагыйрьләр әсәрләре телендә дә *бәгъдә* «соң, аннан соң, аннары» вакыт нисбәтенә бәйле рәвештә кулланыла: bäɣdä fillah xäjre xafizan ajäten uqydy [ТХӘБС, 1889, б. 29] *соңыннан Хәйре Хафисан аятен укыды*.

Шул рәвешле, суфичылык әсәрләрендә төрки телләргә хас бәйлек һәм бәйлек сүзләр белән янәшәдә гарәп-фарсы чыгышлы бәйлекләрнең еш кулланылуы күзәтелә. Шуны билгеләп үтәргә кирәк: гарәп һәм фарсы телләрендә без тикшергән бәйлекләрнең күбесе күпмәгънәле, алар берничә мәгънә мөнәсәбәтен белдерсәләр, XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә аларның мәгънәләре тарая һәм конкретлаша, гадәттә, алар бер яки ике мәгънә мөнәсәбәтен белдереп киләләр.

Гарәп, фарсы һәм татар телләренең типологик үзенчәлекләре, аерым алганда, татар теле өчен предлог һәм префиксларның ят булуы әлеге элементларның грамматик үзләштерелешендә дә чагылыш тапкан: фарсы чыгышлы *би* «-сыз / -сез» һәм *на* «-сыз / -сез, түгел» префикслары татар телендә сүз ясагыч формалар булып киткәннәр һәм әлеге алкушымчалар белән ясалган сүзләр хәзерге татар әдәби телендә дә актив лексиканы тәшкил итәләр; гарәп теленнән кергән *гайре, бәгъдә* сүзләре хәзерге татар телендә фонетик үзгәрешләр кичереп, пассив лексика составында һәм аерым татар сөйләшләрендә генә кулланылалар. XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә кулланылган гарәби һәм фарсы чыгышлы калган бәйлек һәм алкушымчалар хәзерге татар әдәби теле грамматик системасы өчен ят күренешләр булып исәпләнәләр.

Теркәгечләр. Суфичылык әсәрләрендә, татар әдәби телендәге кебек үк, теркәгечләр аерым җөмләләрне һәм җөмлә кисәкләрен бәйләү чарасы буларак кулланыла. Синтаксик функцияләре ягыннан алар тезүче һәм иярүче теркәгечләргә аерыла. Тикшерелә торган шигъри текстларда кулланылган теркәгечләрне килеп чыгышлары ягыннан 3 төркемгә бүләргә мөмкин: 1) төрки-татар, 2) фарсы, 3) гарәби чыгышлы.

Фарсы чыгышлы теркәгечләр тикшерелә торган әсәрләр телендә киң кулланыла. Тектларда алар еш кына төрки-татар чыгышлы теркәгечләрне алыштырып килә. Төзелеше ягыннан аларны түбәндәге төркемнәргә аерырга мөмкин:

а) гади: *ки* «ки», *чөн* «чөнки», *әгәр (гәр)* «әгәр», *һәм* «һәм», *вәли* «әмма, ләкин»;

ә) кушма: *чөнки* «чөнки» *(чөн + ки), бәлки* «бәлки» (каршы куючы *бәл* «әмма, ә» теркәгече + *ки* дән тора), *әгәрчә (гәрчә)* «гәрчә» (*әгәр (гәр)* + *че* «нәрсә» алмашлыгы).

Фарсы чыгышлы теркәгечләр мәгънәләре ягыннан төрле: җыю, каршы кую, бүлү, сәбәп, шарт, кире шарт, аныклау һ.б. мөнәсәбәтләрне белдереп киләләр.

Һәм тезүче теркәгече текстларда еш кулланыла һәм берничә функцияне үти:

1. Җөмләнең тиңдәш кисәкләрен бәйли: räsülenä häzaran dürüdlär häm salawatlar [ТК, 39б] *аның рәсуленә меңнәрчә мактаулар һәм салаватлар*.

2. Күренешләрнең бер-бер артлы килүен күрсәтә: šäriγät häm tariqat häm xaqyjqät – bu öčkä buldy Islam dine qyjsmät [ОРРК, 685т, 4а] *шәригать һәм тарикать һәм хакыйкать – бу өч өлешкә ислам дине бүленде*.

3. Аерым очракларда *-да / -дә* кисәкчәсе урынында килүе күзәтелә: ul qapudan kilä häm ähle gäda [ТХӘБС, 1889, б. 3] *ул капкадан ярлылар да үтәләр.*

Бәлки һәм *вәли* «әмма, ләкин» каршы куючы теркәгечләре бер предмет, күренеш яки эш-хәрәкәтнең икенчесенә каршылыгын белдереп килә:

бәлки: bälki däγwa ähleder – xar-zälil [ШЗШ, 116] *бәлки дәгъва итүче – түбән кешедер*;

вәли: äjü süz gärčä canlarγa γazadyr, wäli küb süzlämäklekdä xätär war [ШЗШ, 108] *изге сүз гәрчә җаннарга азык булса да, әмма күп сөйләүдә хәтәр бар.*

Мәгълүм булганча, иярүче теркәгечләр иярчен җөмләне баш җөмләгә ияртеп киләләр һәм иярчен кушма җөмләнең компонентлары арасында төрле синтаксик мөнәсәбәтләрне оештыруда катнашалар. Фарсы телендә «барлык иярүче теркәгечләр дә бер мәгънәле түгел, аларның кайберләре ике яки аннан күбрәк мәгънә мөнәсәбәтен белдереп, төрле типтагы иярчен җөмләләрне баш җөмләгә бәйләргә сәләтле» [Рубинчик, 2001, с. 335]. Шуны билгеләп үтәргә кирәк: XIX гасыр

суфичылык әсәрләре телендә фарсы чыгышлы теркәгечләр, гадәттә, бер мәгънә мөнәсәбәтен белдереп киләләр, ягъни татар телендә грамматик яктан үзләштерү процессында аларның мәгънәләре конкретлаша һәм тарая.

Чөнки ияртүче теркәгече иярчен җөмләне баш җөмләгә бәйләү өчен хезмәт итә һәм сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләрен белдереп килә: cönki sadryna jasyldy γyjšqy xat [ШЗШ, 82] *чөнки йөрәгенә гыйшык хаты язылды*, čönki bän bu cähanda bändälär bi čarasy [ШЗШ, 87] *чөнки мин – бу җиһанда бәндәләр бичарасы* һ.б. Моннан тыш суфичылык әсәрләре телендә әлеге теркәгечнең кыскартылган *чөн* варианты да еш очрый: čön susamyšmyn qanyma [А., 1907: 415] *чөнки сусадым каныма* һ.б.

Әгәр ияртүче теркәгече һәм аның кыскартылган *гәр* «әгәр» варианты иярчен шарт җөмләне баш җөмләгә бәйләүче чара булып хезмәт итә. Текстларда кыскартылган вариантның еш кулланылуы күзәтелә: ägär zindanda torsam da, zarar juq [ТК, 41а] *әгәр зинданда торсам да, зарар юк*, ägär sändin γyjnäjät ulmasa kem ruzy qyjämätdä [ӨКК, 1884, б. 112] *әгәр Синнән ярдәм булмаса, Кыямәт көнендә*, gär delärsän kem, dökänmäz däülätä irešäsän [ШЗШ, 81] *әгәр теләсәң, бетмәс дәүләткә ирешәсең* һ.б.

Әгәрчә һәм *гәрчә* «гәрчә» ияртүче теркәгечләре иярчен кире шарт җөмләне баш җөмләгә бәйләү өчен кулланыла: ägärčä jazyqym čuq, azyγym juq [ШЗШ, 96] *гәрчә языгым күп, азыгым юк*, gärčä käfer äledä bän [ТК, 43а] *гәрчә кяфер кулында мин* һ.б.

Ияртүче *ки* теркәгече төрле иярчен җөмләләрне баш җөмләгә бәйли һәм эш-хәрәкәтнең төп мәгънәсен ачыклый: šul jaŋa kitdem ki, andan kilmešem [ШЗШ, 107] *шул якка киттем ки, аннан киләм*.

Гарәби чыгышлы теркәгечләр. Тикшерелә торган шигъри текстлар, төрки-татар һәм фарсы чыгышлы теркәгечләрдән тыш, гарәби чыгышлы теркәгечләрнең күп кулланылуы белән аерылып тора һәм алар синтетик чара буларак җөмлә кисәкләрен, кушма җөмлә компонентларын бәйләүгә хезмәт итә. Төзелешләре ягыннан алар түбәндәге төркемнәргә аерыла:

гади: *вә* «һәм», *фа* «һәм», *бәс* «бәс, шулай булгач, димәк, нәтиҗәдә», *иллә* «әмма, тик, ә инде», *ягъни* «ягъни»;

тезмә: *вә ләкин* «вә ләкин, ләкин, тик, бары» (тезүче *вә* «һәм» теркәгече + каршы куючы *ләкин* «ләкин» теркәгече), *вә иллә* «юкса, югыйсә, башкача булса» (тезүче *вә* «һәм» + каршы куючы *иллә* «әмма, тик, ә инде» теркәгечләре).

Гарәби чыгышлы теркәгечләр җыю, каршы кую, кире кагу, ачыклау, аныклау, шарт һ.б. мәгънә мөнәсәбәтләрен белдерәләр.

Вә «һәм» теркәгече, фарсы чыгышлы *һәм* теркәгеченең грамматик синонимы буларак, җөмләнең тиңдәш кисәкләрен бәйли: xezmät äjlär irde pirä sabax wä šam [ТХӘБС, 1889, б. 23] *пирга* (пир – *дәрвишлек юлын чыгарган кеше, тарикатьтә иң югары баскычта торучы*) *хезмәт итә иде иртә һәм кич*, baqar juq jar wä juldašy, γariblektä anyŋ

išе [ТК, 37б] *күрә: яры һәм юлдашы юк, гариблектә (туган-үскән иленнән аерылып читтә яшәү – дәрвишлек) аның эше* һ.б.

Шуны билгеләп үтәргә кирәк: гарәп телендә *вә* «һәм» кисәкчә булып санала һәм ул җыючы теркәгеч вазифасында килеп, җөмләнең тиңдәш кисәкләрен яки тезмә кушма составындагы гади җөмләләрне үзара бәйләргә мөмкин [Гранде, 1963, с. 399-400]. Тикшерелә торган шигъри текстларда *вә* кисәкчә буларак та кулланыла: кайбер очракларда *вә* теркәгече кабатланып, көчәйтү төсмерен өсти һәм *-да / -дә* кисәкчәсе мәгънәсен ала. Мәсәлән: anyŋ qasdy imanyŋda wä canyŋda wä qanyŋda [ШЗШ, 81] *аның начарлыгы иманында һәм җанында, һәм канында.*

Фа «һәм» җыючы теркәгече гарәп телендә шулай ук кисәкчә булып санала һәм берничә мәгънә мөнәсәбәтен белдереп килә [Гранде, 1963, с. 396–397]. XIX гасыр татар суфичылык поэзиясе телендә исә, *фа* «һәм» тезүче теркәгеч функциясендә генә кулланылып, гарәп телендәге кебек үк, ике җөмләнең бер-бер артлы бәйләнешен белдерә. Мәсәлән: fa šökru niγmäti allahi, – dide xaq [ШЗШ, 125] *Аллаһның нигъмәтенә шөкер итегез, – диде Хак.*

Вә ләкин «вә ләкин, ләкин, тик, бары» теркәгече күренеш, эш-хәрәкәт яки предметны икенчесенә каршы куя: wäläkin kändü sačymlä möqajjät ulurym [ТХӘБС, 1889, б. 6] *вә ләкин үз чәчем белән бәйләнгән булырмын*, xaqyjqät ählenеŋ äsrare čuqdyr, wäläkin äjlijälär any äzmar [ШЗШ, 108] *хакыйкать әһленең (мистик юлның соңгы баскычында торучы суфиларның) серләре күп, ләкин изгеләр аларны яшерер* һ.б.

Иллә «әмма, тик, ә инде» теркәгече гарәп теле грамматикаларында чикләүче кисәкчә функциясендә килеп, берничә мәгънә мөнәсәбәтен белдерә [Гранде, 1963, с. 416]. Тикшеренүләр шуны күрсәтә: татар телендә исә ул бер мәгънә төсмерендә генә үзләштерелә һәм кемнең яисә нәрсәнең дә булса башкарыла торган эш-хәрәкәттән төшеп калуын белдерә: gärčä rah räüšan doryr, illä säfär wäxšätleder [ШЗШ, 118] *гәрчә юл йөрү якты булса да, әмма сәфәр хәтәрле.*

Вә иллә «юкса, югыйсә, башкача булса» теркәгече гарәп теленә хас төстә альтернатив шартны белдерә һәм алдагы катгый шартны кире кага [Гранде, 1963, с. 427]. Мәсәлән: äsär kilde bäŋa göl quxusyndan, wä illä tufraγam bän ta äzäldan [ШЗШ, 107] *әсәрләндем гөл исеннән, югыйсә туфракмын мин мәңгегә.*

Аерым очракларда авторлар каршы куючы теркәгеч функциясендә гарәп теленнән кергән *бәс* «бәс, шулай булгач, димәк, нәтиҗәдә» сүзенә мөрәҗәгать итә: bäs qory däγwalara aldanmaŋyz [ШЗШ, 117] *шулай булгач, коры дәгъваларга алданмагыз* һ.б.

Гарәп телендә *ягъни* сүзе үзенең формасы ягыннан III зат, берлек сан, мөзәккәр (ир-ат җенесендәге) хәзерге заман фигыле булып тора һәм *белдерә* дип тәрҗемә ителә. Татар әдәби телендә әлеге фигыль, үзенең төп лексик мәгънәсен югалтып, теркәгечкә әйләнгән. *Ягъни* теркәгече баш һәм иярчен җөмлә кисәкләре арасында ачыклау мөнәсәбәтен белдерә, ягъни күренеш яки эш-хәрәкәтнең асылын

күрсәтү өчен хезмәт итә: jäүni Xalilneŋ qapusynda ber är šäj-I Allah estäjü kiler [ТХӘБС, 1889, б. 3] *ягъни Хәлилнең (Ибраһим пәйгамбәр) капусына (суфилар яши торак урын) бер кеше хәер сорап килер*, bui canandan äsär kilde bäŋa, jäүni ul ildän xäbär kilde bäŋa [ШЗШ, 82] *сөйгән ярдан әсәр килде миңа, ягъни ул илдән хәбәр килде миңа.*

Шул рәвешле, суфичылык әсәрләре телендә теркәгечләрнең күбесенчә гарәп-фарсы һәм төрки-татар катламнарыннан торуы күренә. Фарсы һәм гарәп телләрендә күпчелек теркәгечләр һәм теркәгеч функциясендә кулланылган бәйләүче чаралар берничә мәгънә төсмерен белдереп килсәләр дә, аларның татар телендә грамматик үзләштерелеш дәрәҗәсе төрле: *һәм, вә* җыючы теркәгечләре берничә мәгънә төсмерендә кулланылалар, калган гарәп-фарсы чыгышлы теркәгечләрнең кулланылыш даирәсе һәм функциясе тарая, конкретлаша. Икенчедән, XIX гасыр суфичылык поэзиясе телендә теркәлгән гарәп-фарсы теркәгечләренең күпчелеге хәзерге татар әдәби телендә дә актив лексиканы тәшкил итәләр, әмма *вә, вәли, фа, иллә, вә иллә, вә ләкин* кебек теркәгечләр хәзерге татар телендә пассив. Өченчедән, гарәп һәм фарсы телләрендә теркәгеч функциясендә кулланылмаган бәйләүче чаралар да (кисәкчәләр, аерым мөстәкыйль сүзләр), татар суфичылык поэзиясе телендә грамматик үзләштерелү процессында теркәгеч вазифасын башкаралар.

Шулай итеп, XIX гасыр татар суфичылык поэзиясе телендә иске татар һәм Көнчыгыш телләренең диалектик бәйләнеше морфологик яссылыкта ачык чагыла, аерым алганда, бәйләүче сүз төркемнәрендә төрки-татар (угыз-кыпчак) һәм гарәп-фарсы катламнары аерыла. Генетик яссылыкта төрле телләргә караган бәйләүче чаралар (бәйлек, алкушымча, теркәгечләрнең) матур әдәбият телендә, бер әсәр чикләрендә бергә кулланыла. Гарәп-фарсы элементлары төрки-татар грамматик формалары белән параллель кулланылып, стилистик төрлелек һәм грамматик вариантлылык тудыра, аерым формаларны еш кабатлаулардан коткара.

Әдәбият

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге: татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре. 1 т. / төз. М.И. Мәхмүтов, К.З. Хәмзин, Г.Ш. Сәйфуллин. Казан: Иман, 1993. 448 б.

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге: татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре. 2 т. / төз. М.И. Мәхмүтов, К.З. Хәмзин, Г.Ш. Сәйфуллин. Казан: Иман, 1993. Б. 449–854.

Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М.: Изд-во вост. лит., 1963. 594 с.

Мәхмүтов М.И. Татар әдәби телендә гарәп алынмаларының фонетик һәм грамматик үзләштерелүе: Филол. фән. канд. ... дис. Казан, 1966. 334 б.

Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 600 с.

Сиразиев И.И. Арабский пласт лексики современного татарского литературного языка: дис. … канд. филол. наук / Казан. гос. ун-та. Казань, 2002. 177 с.

Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII в. Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. 171 с.

Федорова Э.Н. Арабские и персидские заимствования в татарских народных пословицах (по трехтомнику сборнику Н. Исанбета «Татар халык мәкальләре»): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2003. 25 с.

Хаков В.Х. Тел – тарих көзгесе: Татар әдәби теленең үсеш тарихыннан. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 295 б.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2006. 334 б.

Юсупов А.Ф. Многовариативность старотатарского языка XIX века // Филология и культура. 2012. № 3 (29). С. 99–103.

Юсупов А.Ф. Заимствованные имена прилагательные в языке татарских суфийских произведений // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2013. № 10 (28). С. 214–217.

Юсупова А.Ш. Арабо-персидские заимствования в двуязычных словарях татарского языка XIX века: к проблеме языковых контактов // Ученые записки Казанского университета. Т. 149. Кн. 4. Серия Гуманитарные науки, 2007. С. 5–64.

Чыганаклар

А. – *Фәхретдин Р.* Асар. 13 җөзьә. 2 нче җилд / Р. Фәхретдин. Оренбург, 1907. Б. 343-422.

ОРРК – Чокрый Гали. Җыентык («Фәйзе Гари») / Күчерүчеләр Мөхәммәтгариф Чокрый һәм Гарифулла Чокрый // КФУның Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсенең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге. 685 т. 13 кгз. = Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета. 685т. 13 л.

ӨКК – Өмми Камал китабы. Казан: Ун-т табгыханәсе, 1884. 113 б.

ТК – Тубылый кулъязмасы // Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИнең Язма мирас үзәге. Ф. 39. Т. 1. Б. 6058. 209 кгз. = Рукопись Тубыли // Центр письменного наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 39. Оп. 1. Ед. хр. 6058. 209 л.

ТХӘБС – Тәрҗемәи Хаҗи Әбелмәних әл-Бистәви әс-Сәгыйди. Казан: Казан ун-ның табгыханәсе, 1889. 34 б.

ШЗШ – Шәмсетдин Зәки шигырьләре // Башкортстан Фәннәр академиясенең Уфа тарих, тел һәм әдәбият институты гыйльми архивы Ф. 3. Т. 63. Б. 47. 178 кгз. = Научный архив Института истории, языка и литературы Академии наук Республики Башкортостан. Ф. 3. Оп. 63. Ед. хр. 47. 178 л.

Юсупов Айрат Фаик улы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф
Югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы доценты